

R. C. Patel Educational Trust's
R. C. Patel Arts, Commerce and Science College
Karwand Naka, Shirpur 425405, Dist - Dhule, Maharashtra

☎: (02563)257328, 257329 Fax No.: 256170-255189
E-mail: dr.dpatil@gmail.com

President
Hon. Bhupeshbhai Patel

Principal
Dr. D. R. Patil

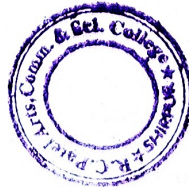
Annexure IX

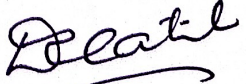
UNIVERSITY GRANTS COMMISSION, BAHADUR SHAH ZAFAR MARG
NEW DELHI - 110002.

PROFORMA FOR SUBMISSION OF INFORMATION AT THE TIME OF SENDING THE FINAL REPORT OF THE WORK DONE ON THE PROJECT

1. TITLE OF THE PROJECT :- "अहिराणी व गुर्जर बोलीतील लोकसाहित्याचा तौलनिक अभ्यास"
2. NAME AND ADDRESS OF THE PRINCIPAL INVESTIGATOR :- Dr. Sudhakar Sitaram Chaudhari
3. NAME AND ADDRESS OF THE INSTITUTION :- R. C. Patel Arts, Commerce & Science
College Shirpur, Dist. Dhule 425405
4. UGC APPROVAL LETTER NO. AND DATE :- No. F. No. 5-280/2014 (HRP) 08 Sept.2015.
5. DATE OF IMPLEMENTATION :- 01/07/2015
6. TENURE OF THE PROJECT :- 01/07/2015 to 30/06/2018
7. TOTAL GRANT ALLOCATED :- Rs. 7,46,200/-
8. TOTAL GRANT RECEIVED :- 1st Installment – Rs. 5,07,400/-
2nd installment -- Rs. 1,82,220/-
Total - Rs. 6,89,620/-
9. FINAL EXPENDITURE :- Rs. 6,97,573/-
10. TITLE OF THE PROJECT :- "अहिराणी व गुर्जर बोलीतील लोकसाहित्याचा तौलनिक अभ्यास"
11. OBJECTIVES OF THE PROJECT :- Annexure – I
12. WHETHER OBJECTIVES WERE ACHIVED :- Annexure – I
13. ACHIEVEMENTS FROM THE PROJECT :- Annexure – I
14. SUMMERY OF THE FINDINGS :- Annexure – I
15. CONTRIBUTION TO THE PROJECT :- Annexure – I
16. WHETHER ANY PH. D.ENROLLED/PRODUCED OUT OF THE PROJECT :-
17. NO. OF PUBLICATIONS OUT OF THE PROJECT :- Annexure – I

(Dr. Sudhakar S. Chaudhari)
PRINCIPAL INVESTIGATOR

(Dr. D. R. Patil)

R. C. Patel Arts, Commerce and Science College, Near Karwand Naka, Shirpur.

Ph. No. ☎. (02563) 257328, 257329 Fax. (02563) 255189 e-mail: contact@rcpasc.ac.in

Final Report of Major Research Project Work

“अहिराणी व गुर्जर बोलीतील लोकसाहित्याचा तौलनिक अभ्यास”

File No. F.No.5-280/2014
(HRP) 08 Sept. 2015

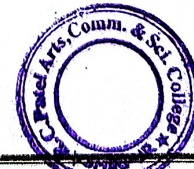
Introduction प्रस्तावना :-

बोलीतून समाजमनाचा कानोसा घेता येतो, समाजमनाची जडण-घडण तपासता येते. बोली या लोकसाहित्यातूनच समृद्ध होत असतात. लोकसाहित्य हे एकूणच समाजाचा दृष्टिकोन व्यापक व समृद्ध करित असते. अशा समृद्ध लोकसाहित्याचा अभ्यास होणे काळाच्या ओघात आवश्यक असते.

खान्देशाची मुख्य बोली अहिराणी असून या बोलीच्या संपर्क क्षेत्रात इतर अनेक बोलीही रुढ आहेत. खान्देशात बोलीबोलीत सख्य दिसते. अर्थात हे सख्य अनेक पातळ्यांवर दिसते. त्यासाठी लोकसाहित्याचा अभ्यास आवश्यक ठरतो. परीघ क्षेत्रात अनेक बोली आहेत. त्यातील एक मुख्य बोली गुर्जर बोली होय. गुर्जर बोली ही ‘गुर्जर’ या लोकसमूहाची बोली आहे. गुजरात राज्यातून स्थलांतर करून आलेल्या गुर्जर या लोकसमूहाची ही बोली आहे. अहिराणी व गुर्जर बोली या संपर्क क्षेत्रात आल्याने त्यांच्यात एकमेकींच्या लोकसाहित्यातील परिणाम व प्रभाव झालेला दिसतो.

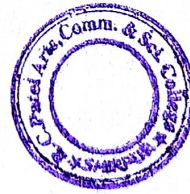
तौलनिक साहित्यभ्यास या शाखेकडे अंतरविद्याशाखीय अभ्यास करणारी शाखा म्हणून बघितले जाते. तौलनिक साहित्यभ्यासात ‘भाषा-संस्कृती-साहित्य’ यांचा एकमेकांवरील परस्पर संबंधाचा अभ्यास केला जातो. त्यामुळे सध्याच्या काळात तौलनिक साहित्याभ्यासाला महत्व आलेले दिसते. तौलनिक साहित्याभ्यास म्हणजे, ‘एका साहित्याची दुसऱ्या एका किंवा अनेक साहित्याशी केलेली तुलना होय.’ भाषा, संस्कृती, देशकाल वगैरे परिघ ओलांडून एकापेक्षा जास्त साहित्यांचा तौलनिक अंगाने अभ्यास करणे यात अनुश्रूत असते. त्यामुळे हे साहित्यअभ्यासक्षेत्र अधिक व्यापक व मोठा परिघ असणारे अभ्यासक्षेत्र ठरते. यात राष्ट्र, भाषा, संस्कृती, साहित्य यांचा आंतरिक संबंध तपासणे अपेक्षित असते. तसा अभ्यास बोलीतील लोकसाहित्याचा करता येतो.

तौलनिक साहित्याभ्यासात काही निश्चित तत्वांचा आधार घेऊन अभ्यास केला जातो. साहित्याचा समग्र अभ्यास करता येतो. भिन्न- भिन्न साहित्यांचा समग्र व एकमेकांशी संबंध कसा आहे, हे तपासणे तौलनिक साहित्यात अपेक्षित असते. तौलनिक अभ्यासाला देश, स्थळ, काळ, भाषा, संस्कृती अशा सीमा नसतात. म्हणून ही अत्यंत उपयुक्त व निरपेक्ष वृत्तीने अभ्यास करणारी ज्ञानशाखा म्हणून पुढे येऊन आज सर्वमान्य झालेली दिसते.

मौखिक परंपरेतून निर्माण झालेल्या लोकसाहित्याचा अभ्यास तौलनिक दृष्टिने केलेला आहे. त्या-त्या लोकसाहित्यातून लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडत असते. लोकसाहित्य हे लोकांचे साहित्य असते. ते लोकांच्या जीवनधारणेतून आकारबद्ध होत असते. हे साहित्य म्हणजे लोकभावनेचा सहज स्वाभाविक आविष्कार असतो. हे साहित्य मौखिकतेने आकारबद्ध होत असल्याने परंपरेने त्यातील उणिवा, दोष, मर्यादा ह्या संभवतः नष्ट होतात म्हणून ते निर्दोष, अक्षय स्वरूपाचे असते.

खान्देश हा शांत व संपन्न लोकवस्तीचा प्रदेश म्हणून सर्वदूर परिचीत आहे. या खान्देशची मुख्य बोली अहिराणी आहे. ही अभिर लोकांची प्राचीन बोली असून तिला मोठी समृद्ध परंपरा लाभलेली दिसते. अहिराणी बोलीत लोकसाहित्य विपूल आहे. मौखिक लोकसाहित्यातील विविध प्रकारच्या रचनाबंधांनी अहिराणी लोकसाहित्य समृद्ध आहे. संस्कृती, समाज, भाषा, लोकोत्सव, विधी परंपरा, चालिरीती, संकेत, श्रद्धा, वगैरेंचे समग्र दर्शन या लोकसाहित्यातून घडते. खान्देशची मुख्य बोली अहिराणी असली तरी या खान्देशी बोलीक्षेत्रात विविध बोलीही आपले स्वत्व व अस्तित्व जपून आहे. त्यात काही जातनिदर्शक, प्रांतनिदर्शक बोली दिसतात. त्यातील गुर्जर ही एक मुख्य जातनिदर्शक बोली होय. ही गुर्जर बोली 'गुर्जर' या लोकसमुहाची बोली आहे. हा गुर्जर लोकसमुदाय स्थलांतर करून खान्देशात स्थिरस्थावर झालेला दिसतो. या गुर्जर लोकसमुदायाचे 'स्थलांतर करणे' हे एक मुख्य वैशिष्ट्य राहिलेले दिसते. हा समुदाय राजस्थान, गुजरात मधून स्थलांतर करून आलेला दिसतो. गुर्जर बोलीतील लोकसाहित्य समृद्ध आहे. गुर्जर बोलीतील लोकसाहित्यात लोककथा, लोकगीते, लोकोक्ती वगैरे लोकसाहित्यातील सर्व प्रकार आढळतात. प्रस्तुत अभ्यासातून समाज, संस्कृती, भाषा, बोली, चालिरीती, श्रद्धा, परंपरा, संकेत, सण, उत्सव वगैरे बाबींचे समग्र दर्शन घडते. या लोकसाहित्यातून समाजमनाचा कानोसा घेता आला. गुर्जर बोली व अहिराणी बोली ह्या एकमेकींच्या संपर्क क्षेत्रात येत असल्याने बोलीत काही साम्य भेद, स्थळे प्रकर्षाने लक्षात येतात.

११. Objective of the Project उद्दिष्टे :-

अहिराणी व गुर्जर बोलीतील लोकसाहित्याचा तौलनिक अभ्यास करित असतांना काही निश्चित स्वरूपाचे उद्देश निश्चित करण्यात आलेले आहेत ते पुढीलप्रमाणे.

- १) अहिराणी व गुर्जर बोलीतील लोकसाहित्याचा तौलनिक अभ्यास करणे.
- २) लोकसाहित्य निर्मितीची बीजे शोधणे, त्या निर्मिती प्रेरणांचा मागोवा घेणे.
एकमेकांवरील प्रभवाची चिकित्सा करणे, प्रतिमा, प्रतिके, रूपके यातील साम्यभेद स्थळे अभ्यासणे.
- ३) तुलनेच्या आधाराने बोलीतील लोकसाहित्य रुपबंध-रचनाबंधाचा (Form) अभ्यास करणे. अहिराणी व गुर्जर बोलीतील आशयविश्लेषण, रचनाविशेष वगैरे बाबींचा अभ्यास करणे.
- ४) अहिराणी व गुर्जर बोलीतील लोकसाहित्य हे मौखिक परंपरेतून आकारबद्ध झालेले दिसते. त्यात लोककथा, लोकगीते, दंतकथा, म्हणी, उखाणे, वाकप्रचार, लोकोक्ती आहेत. त्या साहित्यातील अलंकार व रस शोधणे व लोकसाहित्याचे वर्गीकरण करणे.
- ५) अहिराणी व गुर्जर बोलीतील लोकसाहित्यातून त्या-त्या समाजाच्या लोकसंस्कृतीची ओळख शोधणे, समाजाची जडण-घडण, जीवनमूल्यांचे दर्शन लोकसाहित्यातून शोधता येते याचा मागोवा घेणे.
- ६) अहिराणी व गुर्जर बोलीतील अस्सल, अक्षय, वाङ्मयीन व विविध मूल्ये शोधणे व नविन पिढिला लुप्त होणाऱ्या लोकसाहित्यातील अक्षय सौंदर्याची ओळख करून देणे.
- ७) अहिराणीतील व गुर्जर लोककथाची आशय, रचना तंत्र संदर्भात तुलना करणे.
- ८) अहिराणी व गुर्जर बोलीतील लोकवाङ्मयातून समाजमनाची जडण-घडण अभ्यासणे. चालिरीती, श्रध्दा, संकेत, विधी, लोकश्रध्दा, परंपरा, विधौवर प्रकाश टाकणे.
- ९) लोकगीतांची रचना विशेष अभ्यासणे. भाषिक व वाङ्मयीन सौंदर्य शोधणे.
- १०) गुर्जर बोलीतील व अहिराणी बोलीतील लोककथांची तुलनात्मक अंगाने चिकित्सा करणे.

शकतो. लोककथा, लोकगीते, म्हणी, उखाणे, वाक्प्रचार, सुभाषिते यावर जर आपण प्रकाश टाकला तर आपल्या भाषेला राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तरांवर दर्जा मिळू शकतो.

१४. Summary of the Project -

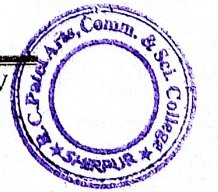
बोलीतील समृद्धता ही लोकसाहित्यावर अवलंबून असते. हे अस्सल लोकसाहित्य मौखिक असल्याने त्याला मोठी समृद्ध परंपरा लाभलेली दिसते. ह्या समृद्ध परंपरांचा धांडोळा घेणे प्रस्तुत होते. एकाच प्रदेशात भिन्न-भिन्न भाषा-बोली रुढ असतात. त्यांचे अस्तित्व एकमेकींच्या परीघात असते. एक बोली कुठे संपली व दुस-या बोलीला कोठून आरंभ होतो हे ठरविणे अवघड असते. बोली ह्या एकमेकीत मिसळलेल्या(Mixer) असतात. लोकसाहित्यातील भिन्न-भिन्न प्रकार अलग-विलग करणे कठीण असते. पण त्यांच्यात काही साम्य-भेद स्थळे सापडतात.

अहिराणी व गुर्जर बोलीतील लोकसाहित्याच्या निर्मिती प्रेरणांचा शोध घेतल्यावर त्या निर्मिती प्रेरणांत काही बाबतीत साम्य स्थळे सापडतात. अहिराणी व गुर्जर बोलीतील निर्मिती प्रेरणा, उद्गम, रचना-विशेष, आशयविश्व, रचनाबंध, व्याप्तिकक्षा, जीवनदृष्टी वगैरे अनेक बाबतीत प्रस्तुत बोलीतील लोकसाहित्यात साधर्म्य कसे व कोणाशी, वैधर्म्य कसे व कोणाशी लोकसाहित्याच्या उद्गमाची बीजे यामागील कारणांचा वेध घेतला आहे. थोडक्यात तौलनिक अभ्यासाद्वारे लोकसाहित्याचे समग्र आकलन करून घेता आले. बोलीतील लोकसाहित्यातील आशयसौंदर्य, रचना-विशेष, भाषिक, वाङ्मयीन-रूप रचना विशेष, अलंकारीक सौंदर्य शोधणे मोठे रंजक व उद्बोधक ठरले. बृहद प्रकल्पातील 'लोकसाहित्य' या पहिल्या प्रकरणामध्ये लोकसाहित्य ही संकल्पना स्पष्ट करून लोकसाहित्याचे स्वरूप व वैशिष्ट्यांसंबंधी चर्चा केलेली आहे. लोकसाहित्याची परंपरा व वाटचाली संदर्भात विस्तृत उहापोह केलेला आहे.

प्रस्तुत बृहद प्रकल्पातील दुस-या प्रकरणात अहिराणी बोली भाषा, अहिराणी बोलीचे क्षेत्र याविषयी मांडणी केल्यानंतर 'खान्देश व अहिराणी या नावाविषयी सोपपत्तिक चर्चा केलेली आहे. त्यावरून काही ठळक निष्कर्ष नोंदविलेले आहेत.' 'खान्देश' या नावावरून 'खान्देशी बोली' व या बोलीच्या उपबोलींचाही परामर्श या प्रकरणात घेतलेला आहे. अहिर लोकांची भाषा म्हणजे अहिराणी 'अहीर' हे नेमके कोठून स्थलांतर होऊन आले त्याविषयी विवेचन केलेले आहे. 'अभिर-अहिर' व यावरून 'अहिराणी' या अपभ्रंशात्मक वाटचालीचा मागोवा यात घेतलेला आहे.

बृहद प्रकल्पातील गुर्जर बोली या प्रकरणात 'गुर्जर' समुदयाचा इतिहास, संस्कृतीवर प्रकाश टाकून 'गुर्जर' शब्दाच्या व्युत्पत्ती रचनेवर प्रकाश टाकलेला आहे. गुर्जर बोलीची व्याकरण व्यवस्था अर्थरचना व्यवस्थेवर प्रकाश टाकून अंतिम निष्कर्ष नोंदविलेली आहेत.

बृहद संशोधन प्रकल्प (MRP) - 'अहिराणी व गुर्जर बोलीतील लोकसाहित्याचा तौलनिक अभ्यास' - प्रा. डॉ. सुधाकर चौधरी

बृहद प्रकल्पातील तौलनिक साहित्याभ्यास या प्रकरणात तौलनिक शब्दाचा अर्थ व व्युत्पत्ती संदर्भात चर्चा केलेली आहे. तौलनिक साहित्याभ्यासाच्या अभ्यासक्षेत्राच्या व्यापकीक्षेवर प्रकाश टाकून संकल्पनात्मक मांडणी करून अंतिम निष्कर्ष नोंदविलेली आहेत.

बृहद प्रकल्पातील अहिराणी बोलीतील लोककथा या प्रकरणात अहिराणी लोककथांचे वर्गीकरण करून लोककथा निर्मिती बीजे, स्वरूप, आशयावर चर्चा केलेली आहे. लोककथांवरून समाजमनाचा पुरेशा प्रमाणात अंदाज बांधता येतो. त्याला अहिराणी बोलीही अपवाद नाही.

प्रकल्पातील गुर्जर बोलीतील लोककथा प्रकरणात लोककथांचे वर्गीकरण करून लोककथांचे स्वरूप-आशय- रचनाबंधा विषयी विस्तृत चर्चा केलेली आहे. सामाजिक संकेत, रुढी-परंपरा, चालिरीती वगैरे बाबींवर लोककथांतून पुरेशा प्रमाणात प्रकाश पडतो.

बृहद प्रकल्पातील प्रकरण सातव्यात अहिराणी व गुर्जर बोलीतील लोकगीते आहे. त्यात अहिराणी व गुर्जर लोकगीतांचे आशयानुसार वर्गीकरण करून लोकगीतांच्या आशययुक्त, रचनाबंध, यमक, प्रतिमा, प्रतिके, अलंकार वगैरे बाबींवर चर्चा केलेली आहे. बोलीतील लोकगीतांची तुलना करून अंतिम निष्कर्ष नोंदविलेले आहेत.

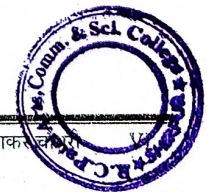
बृहद प्रकल्पातील अहिराणी व गुर्जर बोलीतील लोकोक्ती प्रकरणात म्हणी, उखाणे, वाक्प्रचार यांचे वर्गीकरण करून चर्चा केलेली आहेत. लोकोक्तींचे स्वरूप, रचनाबंध, अर्थबंध यावर प्रकाश टाकलेला आहे. व अंतिम निष्कर्ष नोंदविलेले आहे.

बृहद प्रकल्पातील समारोप व अंतिम निष्कर्ष या प्रकरणात बोलीतील लोकसाहित्याची तुलना केल्यानंतर हाती आलेले निष्कर्ष टळकपणे नोंदविलेले आहेत.

१५. Contribution to the Society

प्रस्तुत बृहद संशोधन प्रकल्पाच्या अभ्यासातून अहिराणी व गुर्जर बोलीतील लोकसाहित्याचा तौलनिक अभ्यास हा पहिल्यांदाच अभ्यासकांसमोर येत आहे. या अगोदर अशा प्रकारचा अभ्यास झालेला नसल्याने अभ्यासकांना गुर्जर व अहिराणी बोलीतील लोकसाहित्याच्या साम्य-भेद स्थळांविषयी निर्मिती बीजां विषयी माहिती होत आहे.

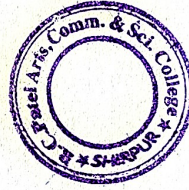
बोलीतील लोकसाहित्याच्या अभ्यासातून आपल्या पूर्व संस्कृतीची समाजाची आपल्या अस्तित्वाची ओळख होऊन आपल्या जाणिवेला प्रगल्भ होणार आहेत. बोलीच्या अभ्यासातून नविन वाङ्मयीन सौंदर्य लक्षात येते. प्रस्तुत अभ्यासातून अभ्यासकांना, समाजाला दोन बोलीतील एकसंधत्व, क्षेत्रबहुलता वगैरे गोष्टी विषयी महत्त्व पटणार आहे.

बृहद संशोधन प्रकल्प (MRP) - 'अहिराणी व गुर्जर बोलीतील लोकसाहित्याचा तौलनिक अभ्यास' - प्रा. डॉ. सुधाकर चवण

१६. No. of Publication out of the project -

- १) 'खान्देशातील सण उत्सवांचे स्वरूप (भारतीय सण-उत्सवांचे ऐतिहासिक व सांस्कृतिक महत्त्व) संपादक - डॉ. डी.आर.पाटील, अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव (२०१५)
(पृ. १२०-१२५)
- २) 'गुर्जर समाज व संस्कृती' (पृ. ८३-८८) (IRFA'S UNIRESEARCH- Multidisciplinary International E-Research Journal) २०१६
- ३) 'गुर्जर बोलीभाषेतील म्हणी : आशय-अभिव्यक्ती' (पृ.१२३-१२८) Vidyawarta- International Research Journal २०१७
- ४) 'अहिराणी बोलीचा इतिहास' रिसर्च जर्नी, रंपा.- डॉ. धनराज धनगर, मल्टीडिसिप्लिनरी इंटरनॅशनल इ. रिसर्च जर्नल - २०१८
- ५) 'गुर्जर या बोलीभाषेतील वाक्प्रचार, स्वरूप व अभिव्यक्ती', प्रिटींग एरिया Vol.०२, एप्रिल- २०१८ (पृ.४८ ते ५०)

Dr. Sudhakar S. Chaudhari

Principal
R.C. Patel Educational Trust's
R.C. Patel Arts, Comm. & Sci. College
Shirour, Dist. Dhule 424 405